

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО УРБАНІСТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ГУБЕРНСЬКОГО ЖИТОМИРА

Дослідження історії будь-якого міста в урбаністично-просторовому аспекті практично неможливе без більш-менш повної і інформативної джерельної бази, головною складовою якої є оригінальні картографічні документи. Чим повнішим є такий картографічний компендіум, тим повніше може бути відтворена логіка і послідовність формування того чи іншого міста. Житомир, отримавши статус губернського центру Російської імперії, спочатку де факто, а згодом і офіційно, диспонує достатньо інформативним архівним фондом і відтак а отже становить виразний дослідницький інтерес.

Перший відомий нам картографічний документ, що детально фіксує просторовий уклад Житомира, був пов'язаний з перебуванням міста в складі Речі Посполитої в статусі адміністративного центру Київського воеводства. Він був укладений в контексті спроб польської адміністрації запровадити в королівських містах нові засади міського управління, які базувалися на легітимізації суспільного статусу міщанства і впровадженні нової політики задля подолання кризового стану міст. Поряд з такими центрами господарської та ярмаркової активності на східних «кресах» як Кам'янець-Подільський та Бердичів, у другій половині XVIII ст. Житомир перетворився на одне з найпомітніших міст на східних рубежах Речі Посполитої.

Ще до першого розбору Польщі, в 1767–1768 рр., сеймом були створені перші чотири локальні комісії для оздоровлення міського господарства: так звана Брукова комісія для Львова, а також три комісії Доброго Порядку (*Boni Ordinis*) для Варшави, Велічки та Кам'янця-Подільського [1]. Подібні ініціативи згодом розповсюдилися і на інші королівські міста. Зокрема, на східних «кресах» Польщі це були Луцьк, Житомир та Вінниця. І хоча ці наміри в дійсності не принесли очікуваного результату, вони стали важливим кроком в напрямку визнання поважної ролі міщанства і подолання станових бар'єрів у тогочасному суспільстві [2].

Одним з позитивних наслідків цієї урбаністичної ініціативи стало укладання першого відомого нам інвентаризаційного плану Житомира, виконаного в 1781 р., тобто ще за часів перебування міста у складі Речі Посполитої. Його рукописна копія зберігається нині в фондах Державного архіву Житомирської області [3] (рис. 1–3). Укладання

цього картографічного документу, очевидно, мало безпосереднє відношення до тих цілей і завдань, що поклалися на локальні комісії Доброго Порядку з метою вдосконалення управління міським життям і подолання кризових явищ. При цьому йшлося про обмеження адміністративного впливу старости, автономізацію міських органів влади (магістрату), створення і впровадження певних правил міської забудови. Звичайно, на першому етапі передбачуваних змін місто потребувало фіксації і аналізу існуючої урбаністичної ситуації, тобто вказаний документ, очевидно, мав на меті перш за все інвентаризаційне призначення для розгляду у Варшавському суді конфліктної ситуації, що склалася між містом Житомиром і старостою.

З підпису до плану випливає, що його виконавцем був Казімеж Даховський, який мав королівський привілей на виконання картографічних робіт. Масштаб картографічного документу становить 1:3800, що дозволило картографу на одному відносно невеликому аркуші відтворити практично усю міську територію. І хоча доволі примітивна техніка картографічного креслення не дозволила автору деталізувати усі особливості містобудівної інфраструктури, в цілому цей документ є достатньо інформативним для оцінки конкретної урбаністичної ситуації.

Картограф послідовно відтворює особливості тутешнього природного ландшафту, включно з руслами рік Тетерева та Кам'янки. Хоч і дуже узагальнено, однак в цілому адекватно відтворено непростий рельєф на лівому березі Кам'янки, вздовж якого, власне, тоді і розташувалося місто. Виразно відчитується на плані автономна, наближена до овальної форми територія старого житомирського замку, сформованого ще за литовської доби. Від міста до замку провадив дерев'яний місток, хоча на самій його території зафіксовано лишень один невеличкий будиночок [4]. В центральній частині «старого міста» виразно відчитується контур старої ринкової площі з абрисом наближеним до прямокутника, з трьох сторін якої позначено 13 навколо-ринкових будинків. До цієї площі провадила, як зазначено на мапі, вулиця Київська («*Kijowska*»), вздовж якої розташовувалися щільно зблоковані міщанські будівлі, очевидно також комерційно-житлового призначення. Відтворено сакральні бу-

Рис 1 Інвентаризаційний план Житомира 1781 р з фондів ДАЖО

дівлі: дві православні церкви (очевидно дерев'яні), парафіяльний костел, єзуїтський колегіум та бернардинський монастир. Доволі інформативно відтворена існуюча вулична мережа з нерегулярним характером, з декількома радіальними відцентровими комунікаціями, що сходилися до просторового ядра міста – достатньо розлогої прямокутної площі, котра, певне що, утворилася набагато раніше перед головною міською брамою як простора аванзона (майдан) на історичному передмісті.

Загалом на плані міста 1781 р. виокремлено і пронумеровано 408 об'єктів інвентаризації: як окремих будівель, так і будівель разом з земельними ділянками, на переважній більшості яких

позначено по одній будівлі [5]. Окрім того, декілька просторих ділянок, переважно в межах старого міста, з розташованими на них важливими об'єктами позначено великими літерами (від А до У).

Загальна графічна манера цього плану дозволяє припустити, що він виконувався з умов обмеженого часу і тому не вирізняється графічною «досконалістю». Тим не менш цей унікальний картографічний документ дає достатньо повну уяву про ландшафтну топографію Житомира і про особливості розпланувальної структури міста, включно з абрисом замкової території, безпосередньо прилеглою до замку старого міста, та доволі аморфно і нерегулярно забудованих перед-

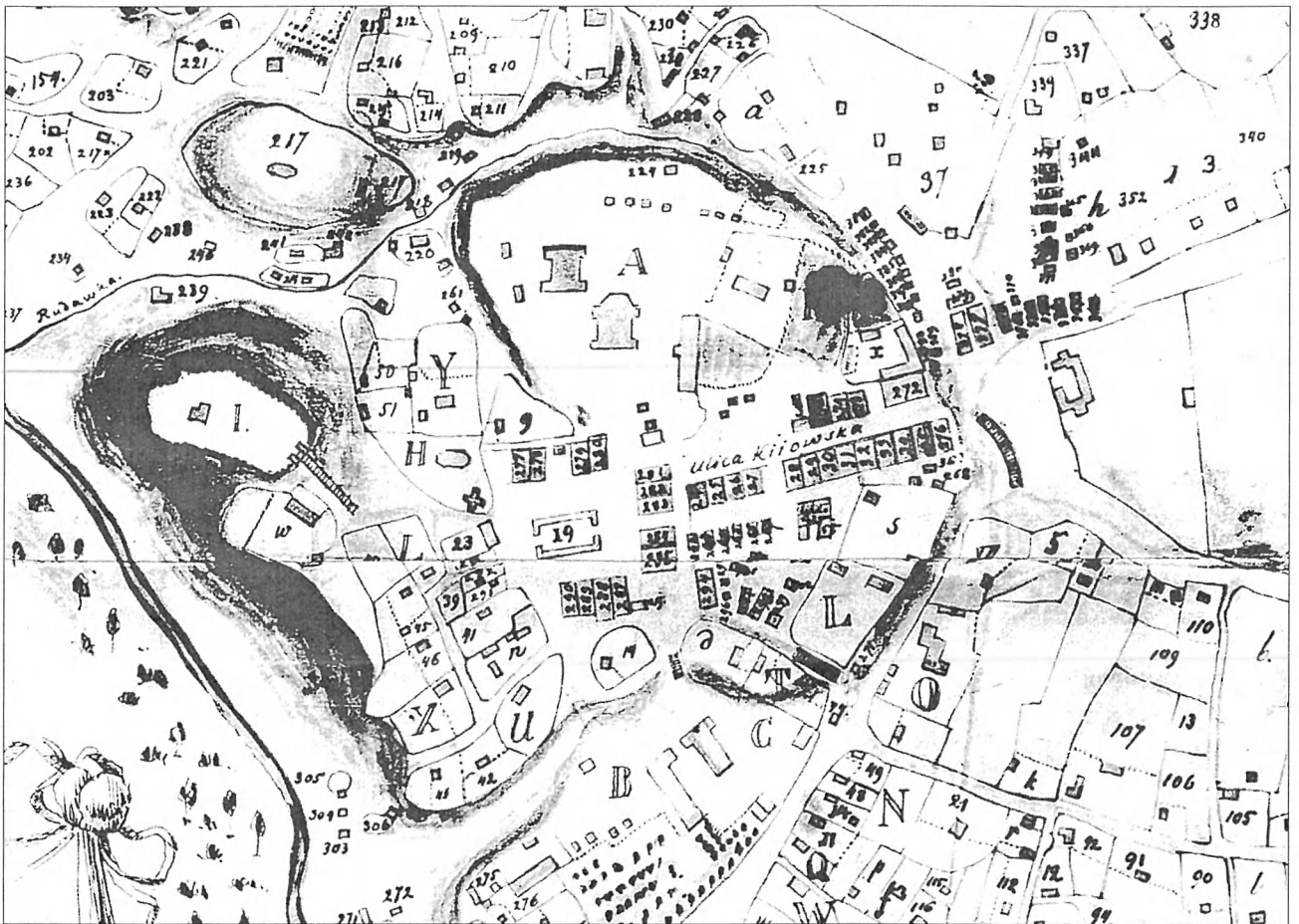

Рис 2 Інвентаризаційний план Житомира 1781 р. З фондів ДАЖО. Фрагмент центральної частини міста

мість. Слід зазначити ту особливість, що на той час місто повністю розташовувалося на лівому березі річки Кам'янки і не мало жодного комунікаційного зв'язку з її правим берегом, на той час не заселеним і не освоєним в господарському сенсі.

27 березня 1793 р. Житомир разом з іншими містами Волинського воєводства увійшов до складу Росії. 1 липня 1795 р. він став казенним містом з усіма правами, подібно до інших міст Росії. Зокрема міщани були звільнені від повинностей старост. 6 серпня 1796 р. Житомир став центром намісництва, а згодом і губернії [6]. В місті була зафіксована наступна будівельна інфраструктура [7]: домів 1014; церков 3; костел 1; кляшторів 2; єврейських шкіл 5; лавок 103; млинів 7; пивоварень 11; винокурень 37; цегляних заводів 4; шкіряних заводів – 2.

Входження історичної Волині до складу Російської імперії після другого та третього поділів Польщі мало суттєві наслідки для архітектурного та просторового розвитку тутешніх міських поселень, переважна більшість яких була сформована протягом попередніх століть. Особливо це стосувалося тих міст, які отримали статус штатних і потрапили таким чином під контроль державної адміністрації.

Рис 3 Інвентаризаційний план Житомира 1781 р. З фондів ДАЖО. Фрагмент заголовку.

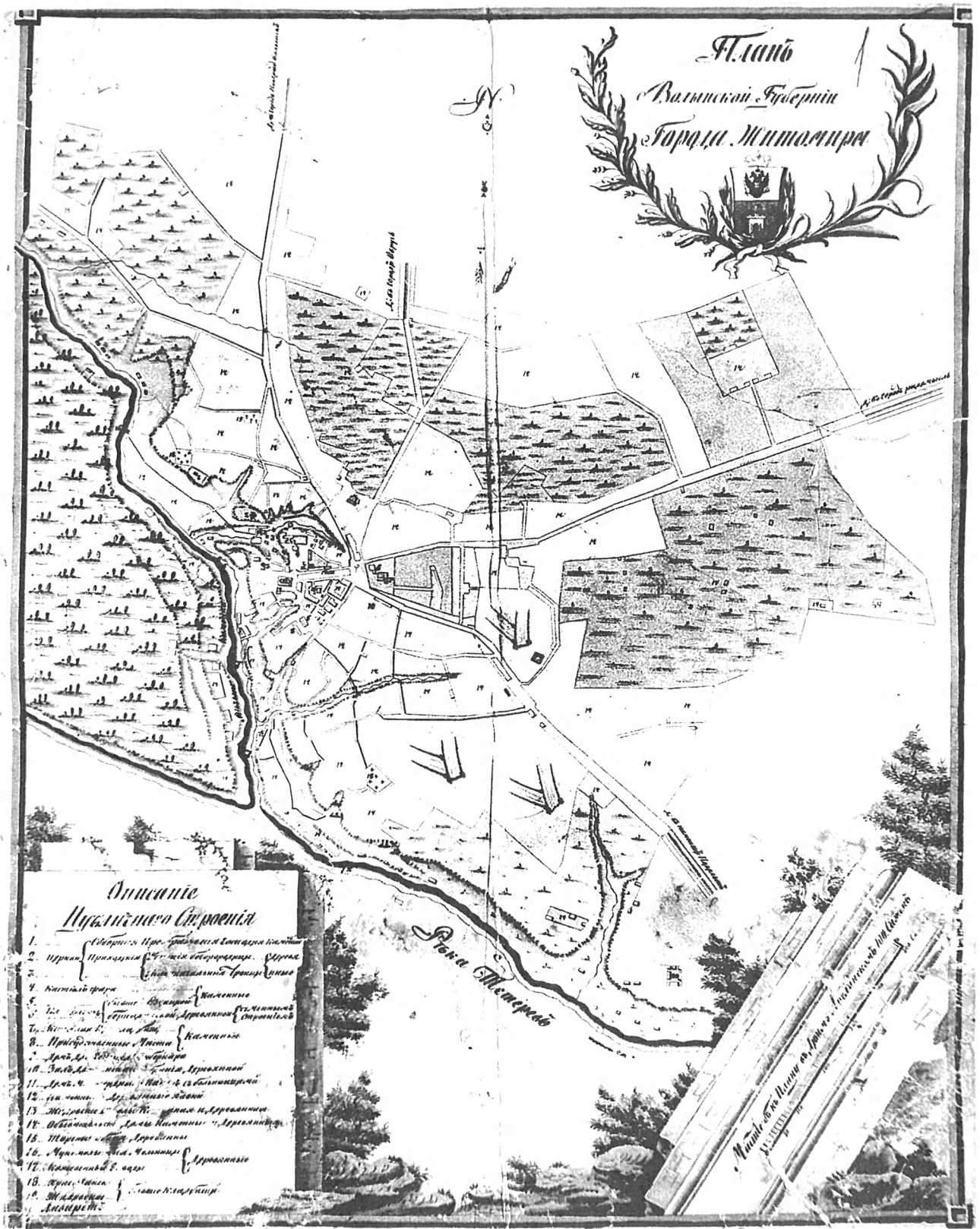

Рис 4 «План Волинской губернии города Житомира»
К. XVIII ст. Зі збірки РДА

Одна з форм такого управління і контролю визначала нові правил забудови і просторового розвитку міст. Росія на той час вже мала значний досвід розробки та впровадження в життя генеральних планів губернських та повітових міст на засадах впровадження регулярних розпланувальних схем. Цей досвід, ясна річ, став визначальним і для міст на нових анексованих територіях.

Після створення Волинської губернії ця централізована урбаністична політика вилилася в послідовні спроби регулювання забудови губернських та повітових міст, котрі в часи першої речі Посполитої практично не мали систематичного містобудівного контролю та регулювання. Інші ж історичні міста, котрі після анексії не отримали такого офіційного статусу, не потрапили в поле урбаністичного регулювання і, відповідно, не були охоплені процесом інвентаризаційного, а згодом і проектного контролю.

Головним напрямком цієї містобудівної політики була послідовна заміна стихійно сформованих і відтак просторово невпорядкованих розпланувальних систем, новими розпланувальними системами з чітко окресленими засадами просторової регулярності, функціональної доцільності, композиційної чіткості. Такі доволі жорсткі регулятивні підходи впливали не лише з панівної ролі класицистичного світогляду в першій половині XIX ст. з його строгим раціоналізмом, схильністю до простих геометричних схем, до усталених проектних канонів. Істотне значення мали водночас ще й практичні міркування, пов'язані з нагальними потребами впорядкування міської забудови згідно з діючими офіційними приписами. В південно- та східноукраїнських містах [8] цей процес розпочався та набув значного поширення ще в добу правління Катерини II, а на Правобережжі став впроваджуватися з деяким відтермінуванням і набув широкого розмаху лише від початку XIX ст., тобто після анексії цих територій в результаті другого та третього поділів Польщі. Одним з яскравих прикладів такого «реформаційного» процесу виявилася містобудівна практика розбудови тогочасного Житомира, особливо після того, як в 1804 році цьому місту було надано статус адміністративного центру Волинської губернії [9].

За кількістю віднайдених в архівах фіксаційних та проектних планів забудови Житомира в різних версіях, укладених під час його перебування в складі Російської імперії, це місто посідає одну з провідних позицій серед інших міст України. Лише у фондах Російського державного історичного архіву в Петербурзі в оригіналах та копіях зберігається більш ніж два десятки цих надзвичайно цікавих для досліджень документів [10]. Є вони також в фондах Державної публічної

бібліотеки [11], Російського державного військово-історичного архіву [12] (м. Москва), та в деяких інших збірках.

Першим етапом і своєрідною вихідною базою для розробки усіх подальших проектів забудови Житомира стало виконання декілька інвентаризація (обмірних) планів міста, основною метою яких була фіксація існуючого стану міста на кінець XVIII ст. Подібні акції в корінній Росії розпочалися ще на кілька десятиліть раніше за часів правління Катерини II і переслідували головну мету – взяти під контроль стихійні містобудівні процеси і спрямувати їх у русло керованого процесу на засадах «правильних» геометричних схем і функціональної ієрархії.

Найпершим серед них можна вважати картографічний документ під назвою «План Волинской губернии города Житомира» [13] (рис. 4). В архівній справі документ цей датується кінцем XVIII ст., однак виходячи з першої його позиції в цьому опису, можна припустити, що саме він і є хронологічно першим з подібних документів стосовно Житомира, укладених після приєднання Волині до складу Російської імперії. На користь цього припущення говорить також та обставина, що у самій назві цього документу відсутня вказівка на губернський статус міста. Тобто в російській адміністрації ще не була закінчена дискусія про те, яке місто має стати адміністративним центром губернії, оскільки були пропозиції надати такий статус Дубно або Звягелю (Новограду-Волинському) [14].

Цей план має традиційну орієнтацію північного напрямку догори аркуша. Масштаб складає в 1 англ. дюймі 100 сажнів. До плану долучена експлікація («Описание публичного строения»), яка складається з 20 позицій. Серед них зазначено три православних церкви: мурована Преображення Господнього та дві дерев'яних – Троїцька та Успенська. Зазначено також чотири католицькі святині – 3 мурованих (фарний костел, костел поєзуїтський, каплиця на кладовищі, та напівдерев'яний бернардинський храм). Вказано також на муровані присутствіє, дім губернатора. Дім зборів, єврейські лавки, мукомельні млини, шкіряні заводи, цвинтарі, лазарет. Ветхий стан цього документу не дає змоги до повного прочитання експлікації.

Більш детальним є фіксаційний план під назвою «План города Житомира» (рис. 5–6), який також датується в архівному описі кінцем XVIII ст. [15] Не зважаючи на схожість основних топографічних характеристик і аналогічний масштаб, цей документ відрізняється від попереднього дещо більшою деталізацією будівельної інфраструктури (зокрема кількістю неатрибутованих будівель). В наведеній експлікації дещо більша кількість позицій (26), які позначають основні сакральні,

Рис 5 «План города Житомира» К. XVIII ст. Зі збірки РДІА

Рис 6 «План города Житомира» К. XVIII ст. Зі збірки РДІА. Фрагмент

громадські та виробничі об'єкти міста. Горішня частина плану орієнтована на схід, що виглядає дещо незвично і може знайти пояснення хіба що в бажанні автора більш органічно пристосуватись до «книжкового» формату аркуша. В експлікації до цього плану зазначені наступні 26 позицій:

«Описание строений:

1. Церковь соборная Преображения господнего. Каменная
2. Церковь Успения Богородицы деревянная
3. Церковь Живоначальная тройцы деревянная
4. Костел Катедральной каменный
5. Бывший Езуитской каменный
6. Каплица с оградой каменная
7. Кляштор Бернардинской с каменными келиями
8. Зал для собрания дворянства
9. Дом монахинь с лазаретом
10. Привилегированная аптека
11. Народное училище
12. Присутственные места
13. Еврейская школа
14. Обывательские и еврейские дома
15. Лавки каменные и деревянные
16. Обывательские дома
17. Магазины хлебной
18. Мельницы
19. Мясные ряды
20. Бойня или резня

21. Винокурни с пивоварнями
22. Крожевные заводы
23. Торговые бани
24. Площадь
25. Христианское кладбище
26. Еврейское кладбище.

Перший фіксаційний план міста, на якому вже було зазначено його статус губернського центру, під назвою «План губернского города Житомира» [16] (рис. 7) зберігся в значно пошкодженому вигляді. Втрачено значну частину опису наявних у місті будівель, а також частково втрачена інформація з доданої тут невеликої таблиці, що характеризувала демографічну (точніше становий) склад тутешнього міського населення. Згідно поданої статистики варто, мабуть, лише відзначити, що православних священнослужителів чоловічої статі у місті було 8 осіб, тоді як римо-католицьких – 32 особи. Стосовно власне картографічної інформації щодо міської розпланувальної структури та основних будівельних об'єктів, то слід відзначити її засадничу схожість з двома попередніми документами.

На тлі трьох вищенаведених фіксаційних планів міста значно більшою інформативністю вирізняється інший документ зі збірки РДІА під назвою «План города Житомира Вольнской губернии» [17] (рис. 8). Саме цей документ можна визнати найбільш інформативним фіксаційним планом міста

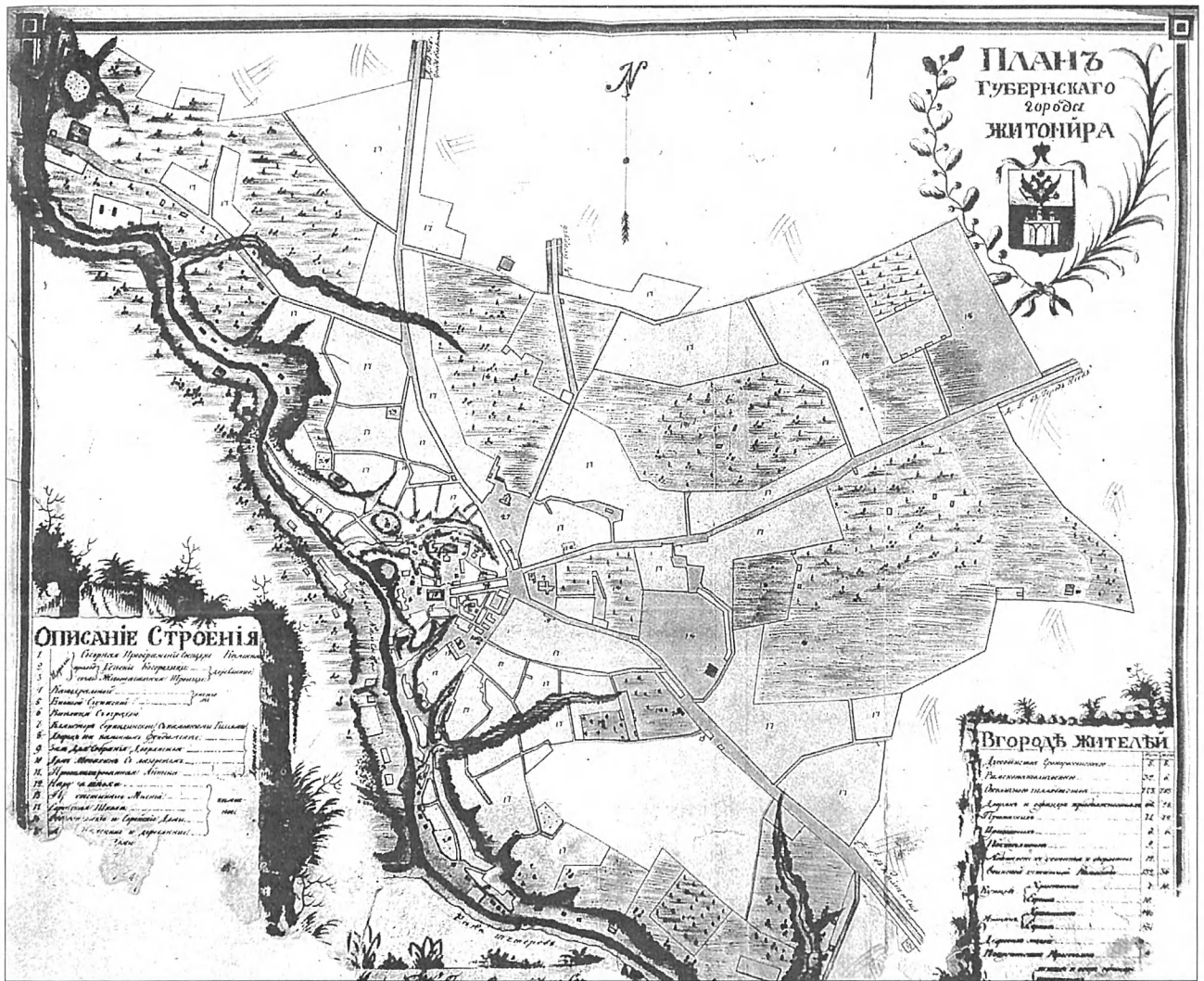

Рис 7 «План губернского города Житомира» К. XVIII ст. Зі збірки РДІА

в історії урбаністичної картографії Житомира «до-проектного періоду». На відміну від попереднього документу невідомий автор робить тут спробу зафіксувати усі наявні на території міста будинки і в цьому сенсі він наближається по деталізації до плану 1781 р. Можливо навіть, що його укладач (волинський землемір М. Кудрявцев?), мав у своєму розпорядженні план від 1781 року, оскільки можна помітити окремі аналогії в відтворенні забудови. Однак разом з тим порівняння цих двох документів засвідчує також і суттєві відмінності з огляду на помітне розширення міських меж практично у всіх напрямках. Саме цей план виразно фіксує появу забудови на правому березу Кам'янки, що очевидно було зумовлено зростанням міського населення і підвищенням його господарського потенціалу. Додана до плану експлікація нараховує 29 позицій і містить зокрема нові об'єкти, не зазначені на попередніх документах, зокрема «театр», «полиція», «острог», «градская больница», «почтовая контора», «почтовая станция», «магистрат», «шлагбаумы» та

ін. Переважна більшість будівель, включно з «домом губернатора» була дерев'яною.

Декілька фіксаційних планів Житомира, що представлені в картографічних фондах РДВІА (м. Москва), відклалися тут внаслідок діяльності російських військових установ. Один з них під назвою «План города Житомира» [18] (рис. 9), датований 1798 р., є фактично спрощеною копією згаданого вище документу зі збірки РДІА [19], маючи при цьому майже ідентичну експлікацію, що нараховує 18 позицій.

Пізніший, недатований план міста під назвою «План города Житомира» [20] (рис. 10) має більш змістовну легенду, що складається з 34 позицій. Однак його принципова відмінність полягає в тому, що він лише узагальнено відтворює розпланувальну структуру міста і його вуличну мережу. На плані позначено лише найважливіші об'єкти, і лише ті, що вказані в легенді. Остання обставина, очевидно, пояснюється потребою виокремити лише

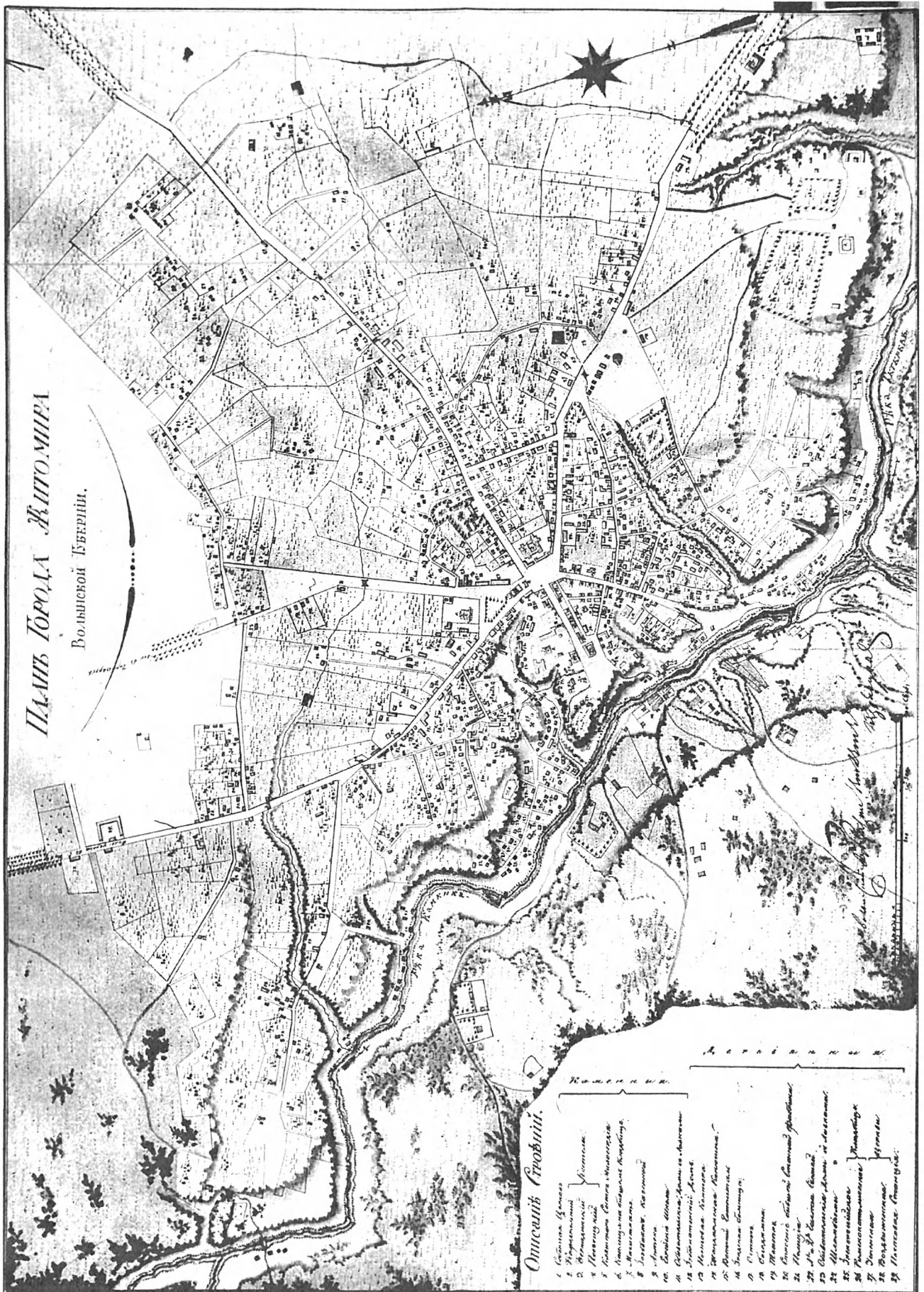

Рис 8 «План города Житомира Волинской губернии» Поч XIX ст. Зі збірки РДІА

визначальні об'єкти будівельної інфраструктури міста, передовсім капітальні, муровані будівлі.

Достатньо інформативний картографічний документ фіксаційного характеру під назвою «План Волинской губернии города Житомира» (рис. 11–12) знаходиться в збірці Державного архіву Житомирської області [21]. Подібно до плану 1781 р. тут також здійснена спроба зафіксувати усі наявні на той час будівлі в межах міської території, включно з тими поодинокими, що були розташовані на правому березі р. Кам'янки. План цей містить «Описание публичного строения», доволі інформативний зміст якого фіксує практично усі найголовніші топографічні і типологічні особливості тогочасного міста:

«1 Земляной вал [22]

2. Соборная церковь Преображения Господня каменная
3. Церковь приходская Успения Богородицы на подоле деревянная
4. Церковь во имя Святой Троицы деревянная
5. Костелы латинские два из коих один поезуитский кафедральный с каменными кельями и деревянными пристройками, при коих имеется народное училище и принадлежащая к оному каплица, обнесенная камен оградою
6. Бернардинский монастырь деревянный с каменными для монахов кельями о двух этажах
7. Дом бывший поезуитской о трех этажах каменный, в котором помещаются присутственные места
8. Дворец, в котором жительствует правитель губернии, на каменном фундаменте в два этажа деревянный а также и зала для собрания дворянства
9. Купеческие лавки каменные
10. Купеческие лавки деревянные
11. Жидовские школы одна каменная, а другие деревянные
12. Городовой магистрат деревянный
13. Обывательские каменные дома
14. Дом милосердных панен, в котором собственный их лазарет для больных [...]
15. Обывательские деревянные дома
16. Аптека привилегированная деревянная
17. Кожевенные заводы
18. Мясные лавки
19. Торговые бани
20. Кузницы
21. Мельницы
22. Сады и огороды
- 23 [Нерозбірливо]» (збережено оригінальну орфографію – П.Р.).

Після тривалих вагань стосовно визначення адміністративного центру Волинської губернії Житомир зрештою в 1804 р. був остаточно визнаний адміністративним центром Волинської губернії [23]. Однак його маргінальне розташування на

Рис 9 «План города Житомира» 1798 р
Зі збірки РДВІА

східній околиці губернії пізніше неодноразово піддавалося сумнівам і пропонувалися на цю роль інші волинські міста. Втім ці пропозиції не знайшли практичного втілення [24], а тому вже невдовзі постало нагальне питання впорядкування історичної забудови міста відповідно до його губерньського статусу. Новий генеральний план Житомира мав стати першим показовим прикладом подальших урбаністичних перетворень і для усіх інших повітових центрів губернії [25].

Ще до анексії Волині в результаті другого та третього поділів Польщі Російська імперія вже мала практичний досвід розробки та впровадження в життя генеральних планів губерньських та повітових міст. Головним стрижнем цієї політики була послідовна заміна невпорядкованих розпланувальних систем, що сформувалися історично, новими розпланувальними концепціями з чітко окресленими засадами просторової регулярності, функціональної структурованості та композиційної впорядкованості. Подібні підходи в цілому впливали з домінуючого на той час класицистичного мислення з його раціоналізмом, схильністю до чітких за геометризованих схем, тяжінням до усталених проектних канонів. Істотне значення мали також практичні міркування, пов'язані з на-

Рис. 10. «План города Житомира». Зі збірки РДВІА

гальними потребами впорядкування міської забудови, її благоустрою та озеленення. В Лівобережній Україні ці процеси розпочався ще в добу правління Катерини II. Однак на Правобережжі вони набули широкого поширення лише в XIX ст. після другого та третього поділів Польщі. Першим, багатом в чому показовим прикладом постає містобудівна урбаністична практика стосовно просторових трансформацій губернського Житомира, особливо з огляду на його взірцевий статус в якості губернського центру.

Особливий інтерес ці процеси викликають в контексті «подолання» попереднього урбаністичного досвіду цього міста, викладеного вище. Не випадково, що за кількістю віднайдених в архівах генеральних планів розбудови Житомира, виконаних в XIX ст. в різних версіях це місто посідає одне з провідних місць в Україні (поряд з Харковом, Одесою, Миколаєвом, Херсоном, Полтавою та ін.). Лише у фондах РДІА (Санкт-Петербург) в оригіналах та копіях зберігається більше десятка цих унікальних картографічних документів проектного характеру, виконаних у XIX ст. Представлені вони

також у збірках РНБ, РДВІА, ЦДІАК, ДАЖО та інших архівах.

Укладанню першого генерального плану Житомира передували декілька важливих обставин. По-перше, не можна було не рахуватися зі своєрідною і досить непростою ландшафтною ситуацією, яка характеризувалася значними перепадами місцевості і наявністю обривистих крутосхилів по берегам річок Кам'янки та Тетерева. По-друге, на початку XIX ст. територія міста як цілісного організму разом з передмістями вже значно перевищила за своєю площею старе поселення в межах оборонної смуги зовнішніх міських укріплень XVI ст. (майже в 10 разів). По-третє, як і в більшості міст Правобережної України, що розвивалися за польської доби передовсім стихійним і відтак практично некерованим чином, в Житомирі на цей час вже сформувався певний розпланувальний каркас міста. В цілому це була радіально-відцентрова композиційна схема з кількома головними вулицями на продовженні позаміських доріг, що сходилися до головної міської площі (просторового ядра) з чотирьох напрямків.

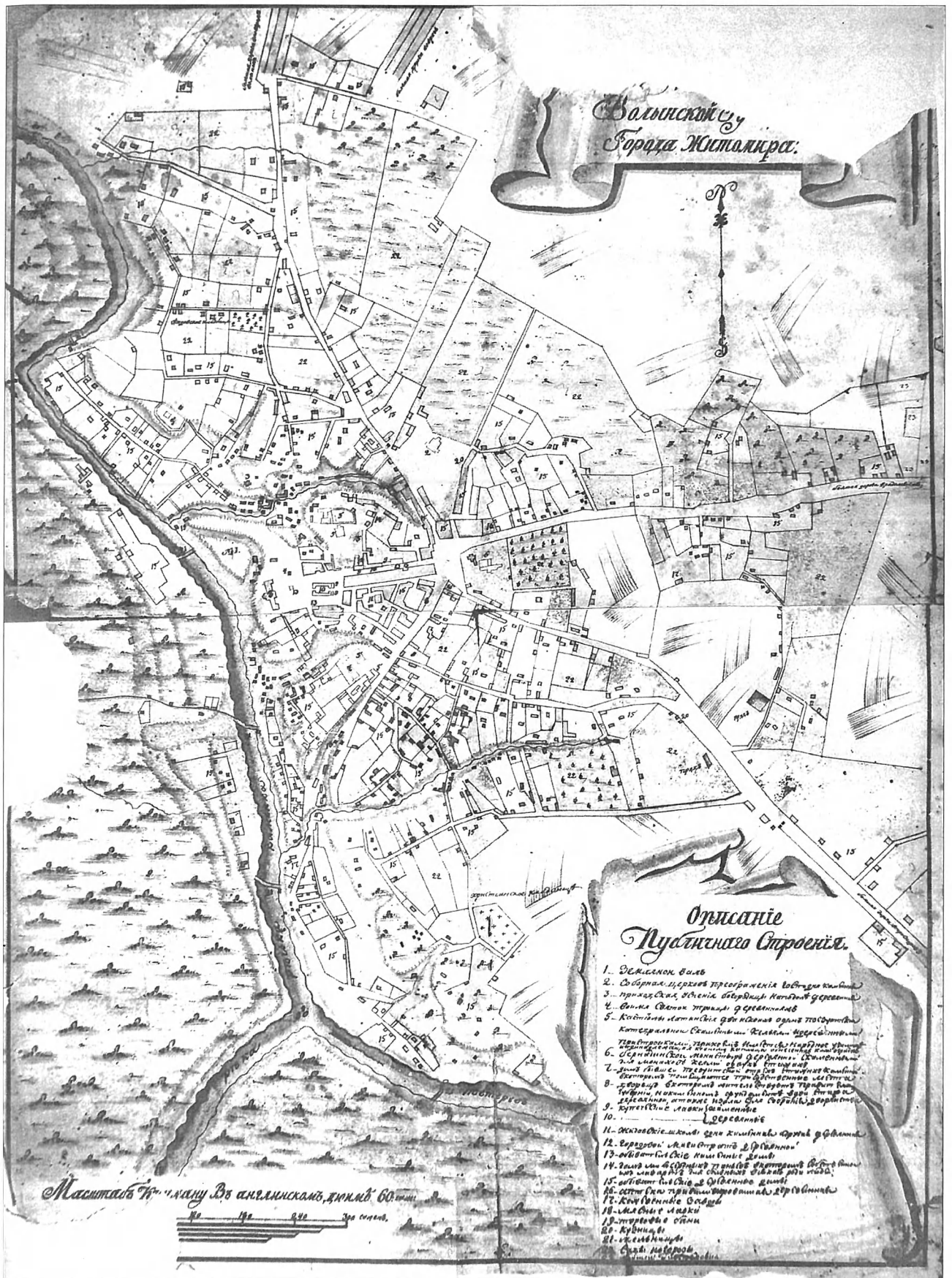

Рис 11 «План Волынской губернии города Житомира» Зі збірки ДАЖО Не каталогізований

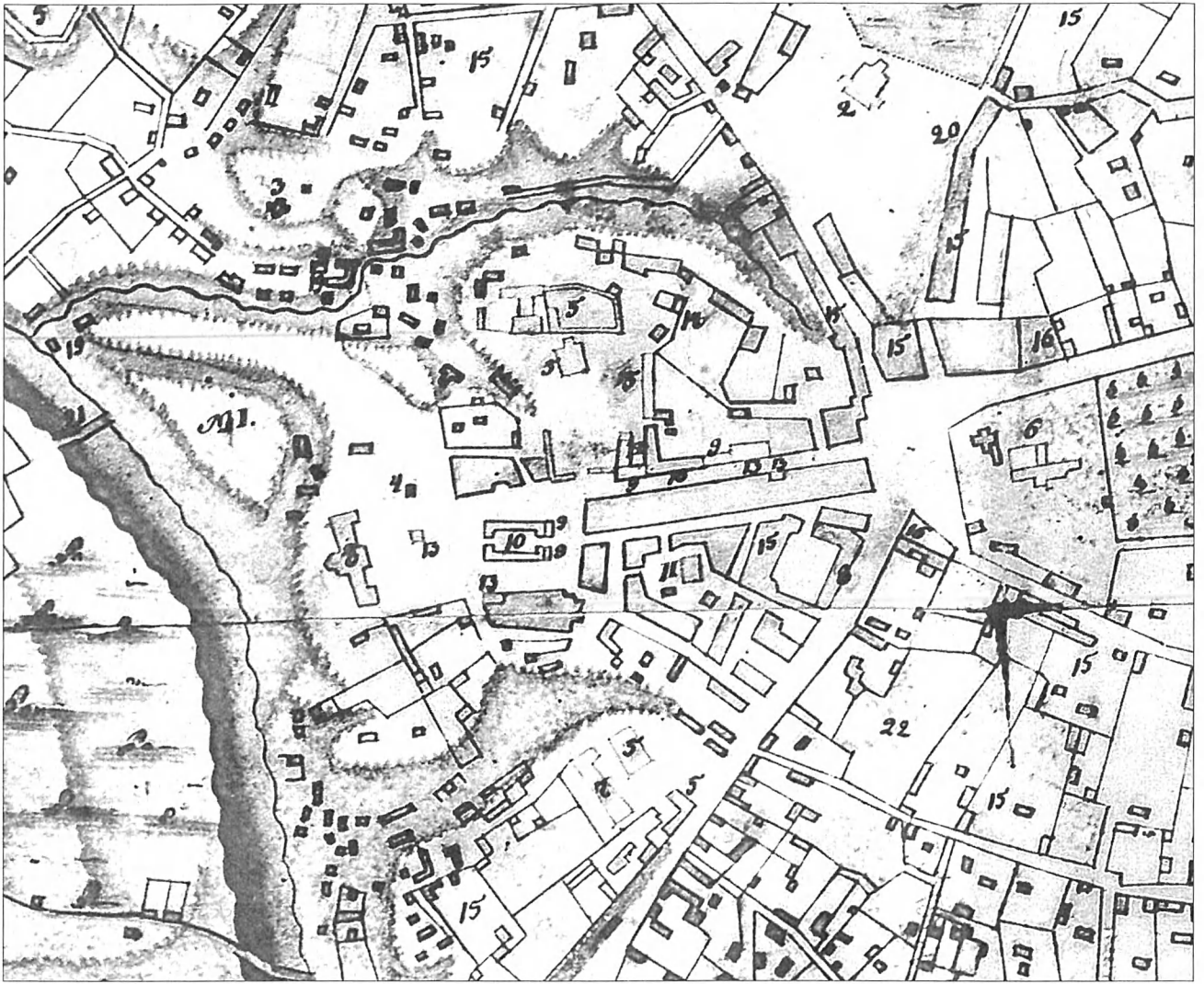

Рис 12 «План Волинської губернії города Житомира» Зі збірки ДАЖО Фрагмент центральної частини

В силу своєї локалізації на лівому березі Кам'янки ця розпланувальна схема Житомира була неповною, оскільки з заходу міським кордоном слугував глибокий природний каньйон р. Кам'янки з високими прибережними крутосхилами. Все це ускладнювало вибір оптимального рішення з наперед запрограмованою необхідністю дотримуватися регулярних розпланувальних принципів при укладанні нового генплану міста.

Першим проектним планом міста, в якому була здійснена спроба «накинути» регулярну схему на історично сформовану структуру Житомира, можна вважати не датований документ під назвою «План города Житомира Волинской губернии» [26] (рис. 13, 14). З офіційного листування відомо, що ця перша версія плану міста була доставлена в Міністерство внутрішніх справ 21 березня 1821 р. Судячи з послідовності нумерації архівних справ, можна припустити, що це власне і був згаданий вище документ. Звертає на себе увагу виразний схематизм вихідного урбаністичного задуму, запропонованого

губернським землеміром В. Кудрявцевим, підпис якого можна знайти на декількох планах Житомира та інших повітових міст Волинської губернії, укладених на початку XIX ст.

Згідно першого варіанту генерального плану передбачалося оточити місто зі сходу спеціальним кордоном, що мав складатися з чотирьох прямолінійних відтинків, а з заходу – руслами річок Кам'янки та Тетеріва. Певна спрощеність полягала в тому, що майже на увесь обсяг міста було накладено лише дві майже рівновеликі ортогональні системи вуличної сітки під кутом приблизно в 45 градусів. В північній Ю східній та південній частині міста передбачалися три великі площі, головними акцентами яких мали стати будівлі церков. зберігалися головні напрямки вже існуючих під'їзних доріг. Практично не зачіпалася при цьому планувальна структура в межах старого міста, якщо не зважати на спробу формування ще однієї просторої площі в межах старого міста навколо колишнього єзуїтського колегіуму. В решті-решт цей варіант

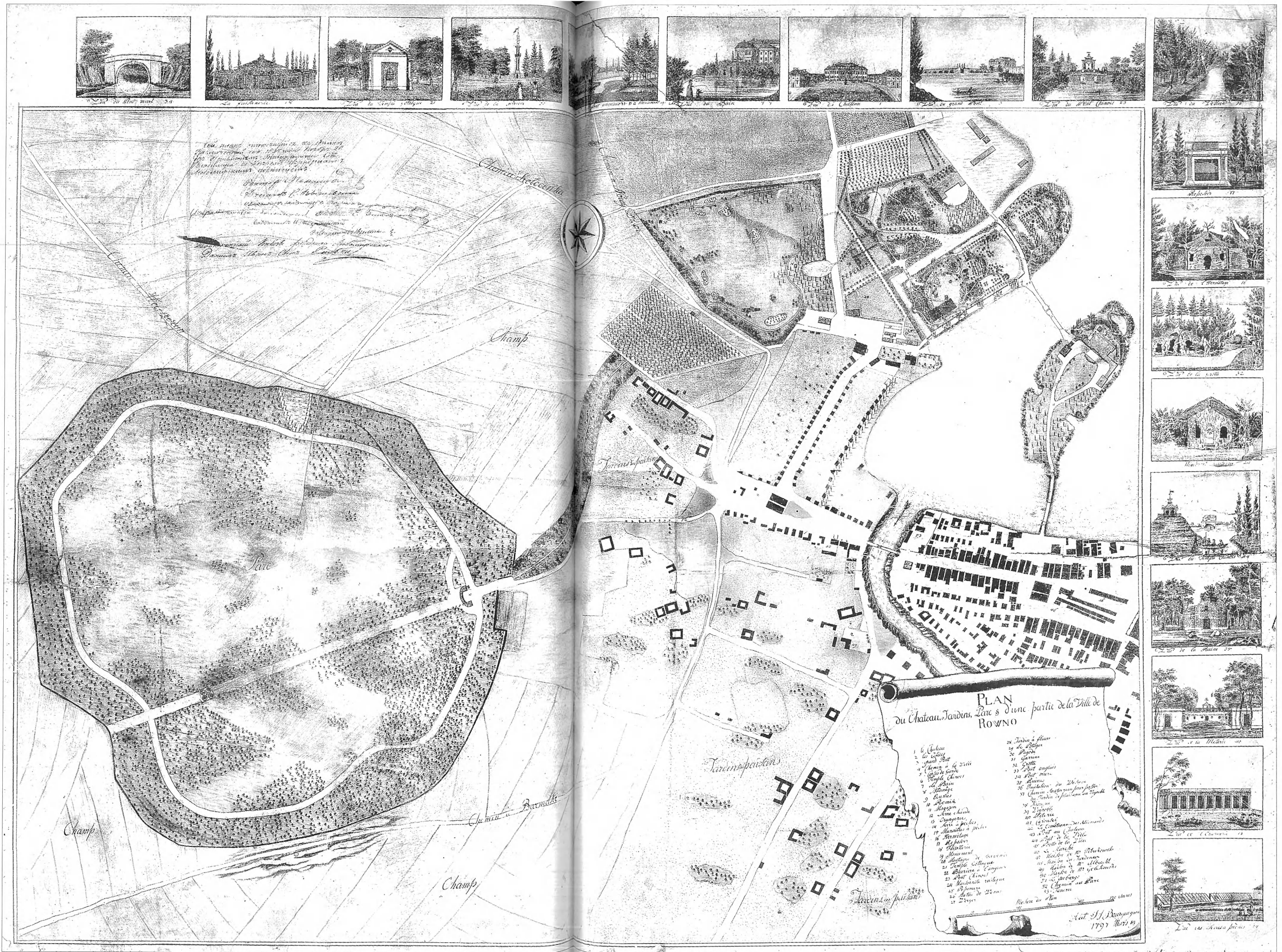

Рис. 13 «План города Житомира». 1820 г (?) Зі збірки РДА

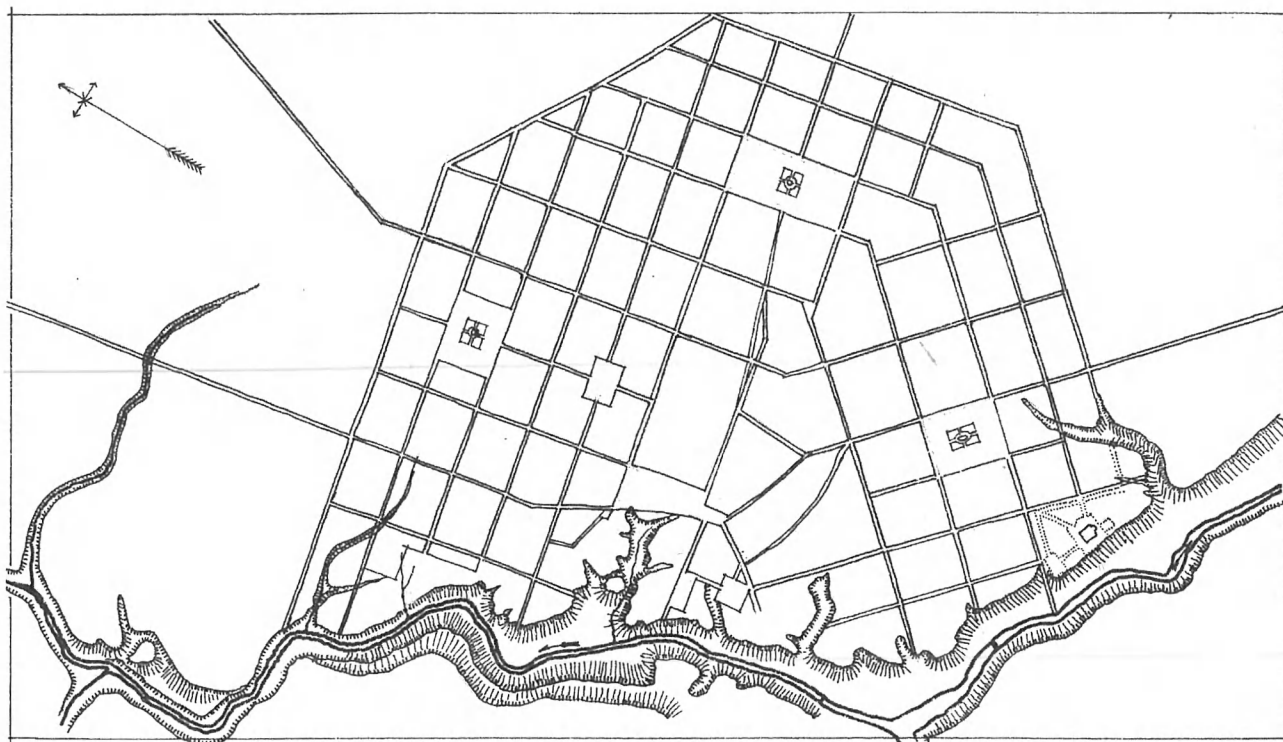

Рис. 14 «План города Житомира» Зі збірки РДІА Схематичний прорис

не був затверджений – передовсім через свою надмірну регулярність та схематизм. Лише у відносно невеликій, історичній частині міста помітна спроба зберегти існуюче розпланування міста, до того ж лише на лівому березі Кам'янки. Тоді як решта міської забудови була ним підпорядкована виразній ортогональній схемі з трьома великими торговими площами (з півночі, сходу та півдня), в центрі яких передбачалися храмові споруди.

Оскільки запропонована розпланувальна схема виглядала занадто абстрактною, цей план був відхилений і повернутий назад до Житомира з приписом «сообразить оный с местностью» [27]. Очевидно, справи по коригуванню першої версії посувалися не без зволікань. Тому, як свідчать архівні джерела, в 1824 р. колезький радник, архітектор, провідний фахівець тогочасної російської урядової адміністрації в питаннях містобудування Вільям Гесте [28] мав спеціальне відрядження до Житомира з метою розробки нового, більш реалістичного генерального плану забудови міста [29]. Певне, що в подальших пошуках оптимального варіанту генерального плану міста важливе значення мав особистий внесок цього досвідченого фахівця [30]. Відомо також, що пропозиції В. Гесте по Житомиру якимось чином стали навіть об'єктом уваги «його імператорського височества цесаревича», зауваження якого в 1826 р. навіть були направлені управляючому «канцелярії його імператорського величества» [31].

В підсумку другий варіант генплану Житомира був офіційно затверджений імператором Миколою I в 1827 р. [32] і вміщений згодом у відомій збірці законів Російської імперії [33] (рис. 15). На опублікованому документі в лівому горішньому куті значилося: «На подлинном написано собственною Его Императорского Величества рукою Быть по сему Николай. Мая 2 дня 1827 года в Санктпетербурге». Оригінальна і дуже ретельно опрацьована рукописна версія цього документу зберігається у фондах РДІА [34] (рис. 16)

В цілому тут також була застосована регулярна схема вуличної мережі, однак більш гнучко пристосована до ландшафту та існуючої містобудівної ситуації. Квартальні ділянки в багатьох місцях втратили форму правильних прямокутників, а їх орієнтація в міському просторі стала більш різноманітною і прагматичною. Збільшилася кількість площ, при цьому їхні розміри більшою мірою узгоджувалися з наявним середовищем. Водночас в межах міста передбачалася прокладка радіального широкого бульвару, котрий за задумом, очевидно, мав би виконувати функцію комунікаційного та композиційного поєднання нових міських територій. Правий берег р. Кам'янки все ще залишався вільним від забудови, очевидно через топографічні складності в облаштуванні необхідної комунікації.

Однак в процесі реалізації цього затвердженого генплану в наступні роки виникла необхідність внесення в нього суттєвих змін та коректив. Перш

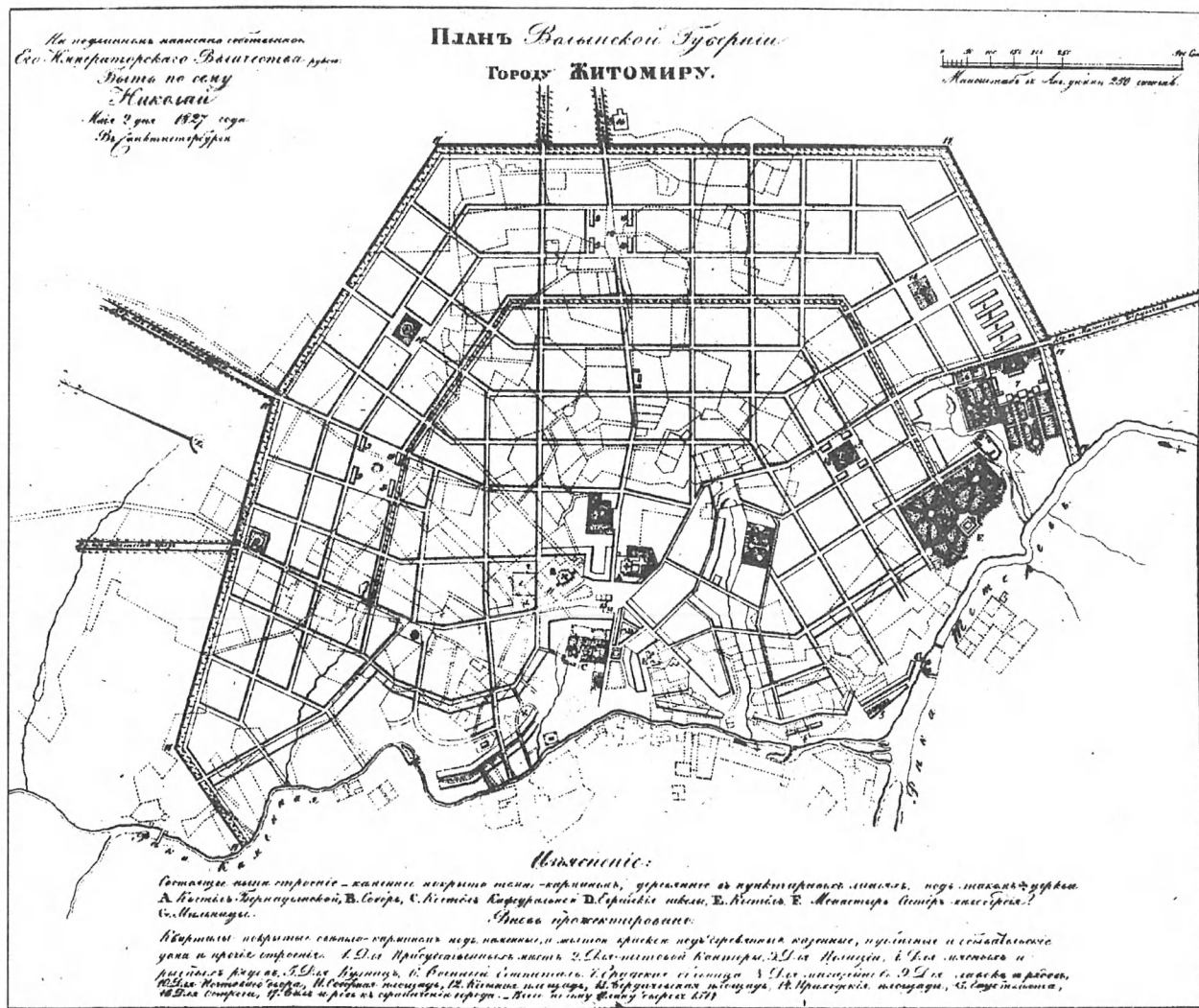

Рис 15 «План Волинской губернии городу Житомиру» 1827 р ПСЗРИ.

за все – через надмірну роздрібненість квартальної сітки і через потребу врахування реальних можливостей в темпах та масштабах розбудови міста. Тим не менш більш ніж два десятки наново прокладених вулиць Житомира на просторі від «старого міста» до залізничного вокзалу і до сьогодні залишаються наслідком реалізації плану 1827 р. Первісна забудова цих вулиць на сьогодні майже повністю втрачена, однак напрямки вулиць на теренах міста усталилися назавжди, засвідчуючи особливості містобудівної «пам'яті» на першому етапі становлення і розбудови Житомира як губерньського центру.

В експлікації до опублікованого документу від 1827 р. окремо були згруповані існуючі об'єкти, окремо – запроєктовані. В першій групі зазначені: бернардинський костел, собор, кафедральний костел, єврейські школи, єзуїтський костел, монастир сестер милосердя. До другої увійшли запроєктовані об'єкти: «присутствіє», поштова контора, поліція, м'ясні і рибні ряди, кузні, військовий шпиталь, міська лікарня, «магазини», лавки, поштового дво-

ру, три площі – Соборна, Київська, Бердичівська, приходські площі, гауптвахта, острог, вал і рів для обмеження міста. Ясна річ, – «вал і рів» в даній ситуації виглядали як очевидний атавізм, викликаний не стільки оборонними міркуваннями, скільки потребою фіксації міського кордону. Окремо було зазначено, що згідно плану передбачається наявність 1517 дворів. Важливою рисою проектного рішення стало і те, що лівобережна територія Кам'янки так і залишилася за межами міста.

Разом з тим життєві реалії доволі швидко продемонстрували протиріччя між затвердженим генпланом 1827 р. і реальними обставинами та потребами міського розвитку [35]. Розпочалася підготовка нового генерального плану, який з одного боку мав врахувати наслідки реалізації попереднього, а іншого – більше відповідав би потребам часу [36]. В підсумку другий генеральний план забудови Житомира був затверджений в 1859 р. [37] (рис. 18). Як і на першому документі імператор

Рис 16 «Генеральный план города Житомира со строением» 1827 р 3т зbirки РДБІА

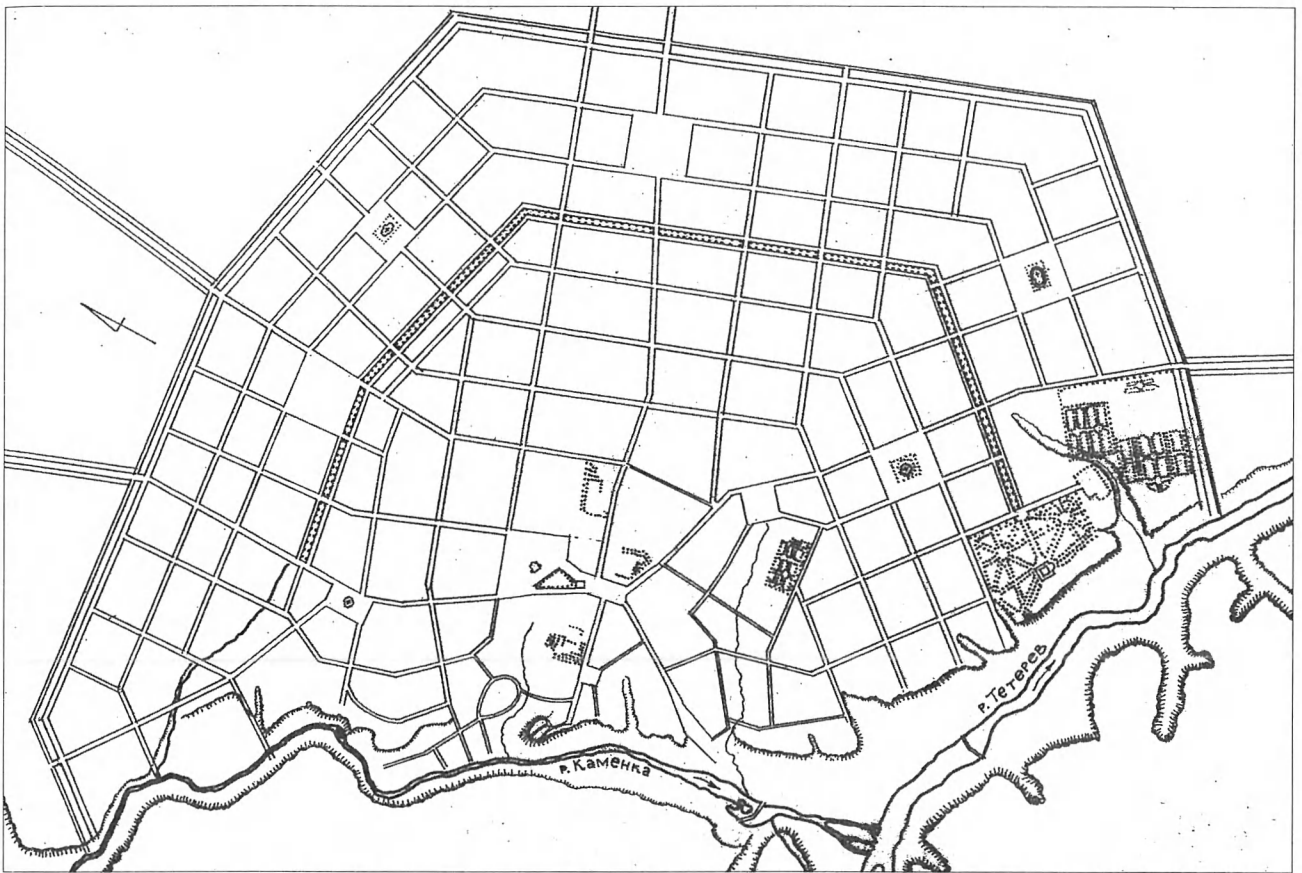

Рис 17 «Генеральный план города Житомира со строением». Зі збірки РДВІА Схематичний прорис

власноручно зазначив на цьому документі «Быть по сему. Николай».

Головні зміни стосувалися декількох принципів позицій. Регулярна забудова мала поширитися на правий берег Кам'янки в західному напрямку. Загалом це рішення виглядало цілком логічним, не дивлячись на суттєві комунікаційні складності. Передбачалося укрупнення кварталів у східній частині міста. Був дещо спрощена конфігурація зовнішнього кордону міста зі сходу. Змінилися характер і просторова локалізація головних площ, при цьому їхня кількість зменшилася з 7 до 5. Замість доволі протяжного бульварного півкільця було передбачено два відносно коротких прямолінійних відрізки, один з яких (бульвар Старий) існує і сьогодні, тоді як інший в напрямку монастиря сестер милосердя реалізовано лише частково.

Слід відзначити також, що міський кордон у новій версії був дещо зміщений у південно-східному напрямку. Істотною новацією в забудові центральної частини міста стало також створення нової доволі просторої соборної площі в близькому сусідстві від старого міста для будівництва православного собору [38].

Згідно вимог до нового генерального плану встановлювалися також правила забудови міських садиб: «Высочайше разрешено на местах середи-

не кварталов, определенных под сады, позволять деревянные постройки, а каменные здания при-зводит от улиц на 18–25 сажен» [39].

В підсумку генплан 1859 р. виявився більш реалістичним у порівнянні з попереднім варіантом. Доказом цього може слугувати співставлення його з існуючою нині вуличною мережею в центральній частині міста. Приблизно 40 вулиць центральної частини сучасного Житомира відповідають запроєктованим і реалізованим згідно саме цього плану. Наявні невідповідності мають локальний характер і пов'язані з пізнішими корективами.

Втім, місто доволі швидко переросло межі, встановлені генпланом 1859 р. До 1914 р. укладаються і затверджуються зміни до генплану та нові його версії [40]. Однак їхній зміст вже не торкався зальних засад міської урбаністичної структури, яка була закладена в документі від 1859 р. Йшлося переважно про нові території і впровадження локальних змін. Варто відзначити також два друкованих плани міста від 1879 та 1898 рр. [41], котрі призна-чалися для широкого розповсюдження. І водночас зсвідчували зміни в в забудові міста.

Порівнюючи сьогодні результати втілення у XIX ст. містобудівних проєктів Житомира з іншими містами України, можна стверджувати, що урбаністична історія цього міста виступає однією

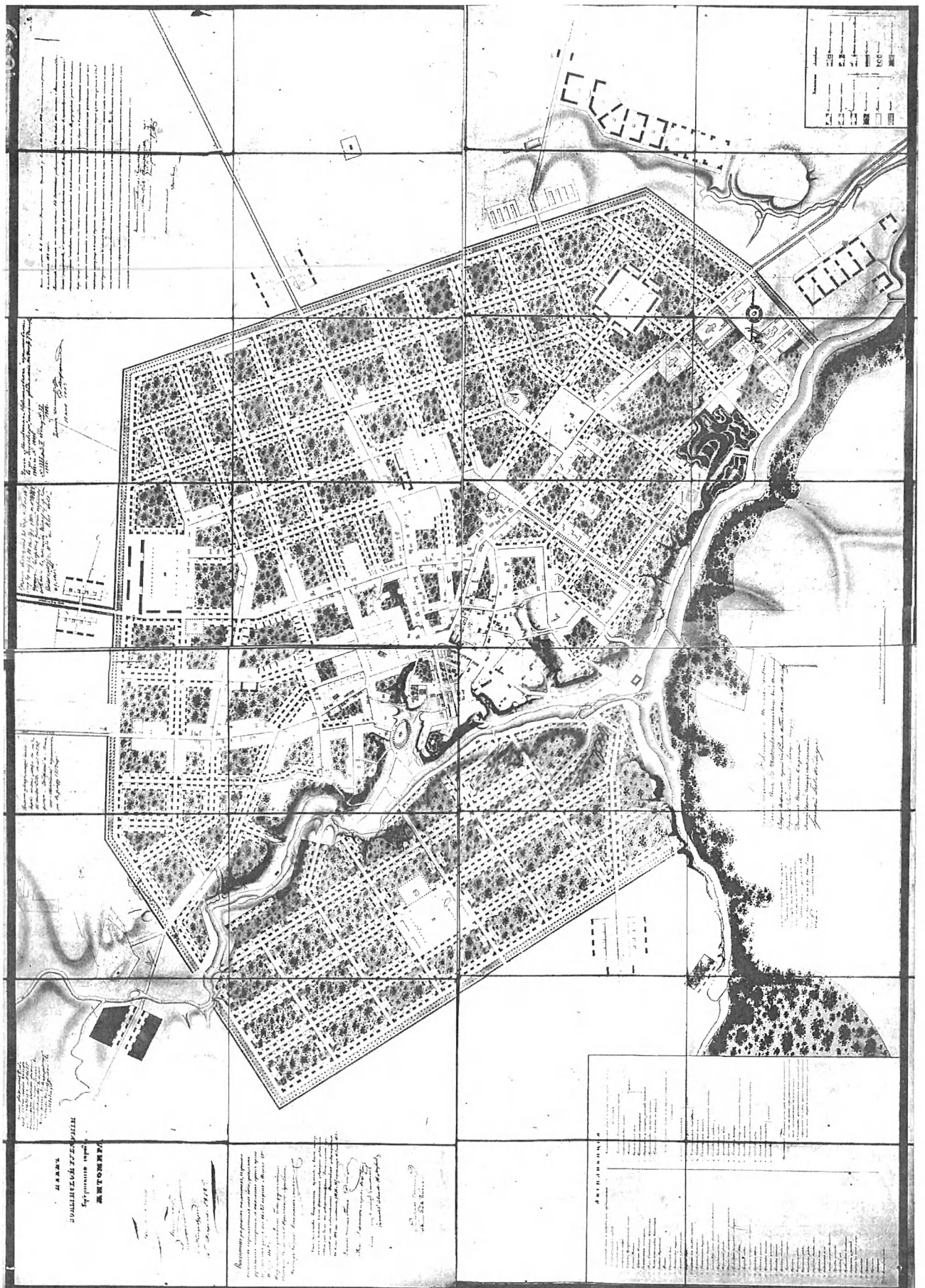

Рис 18 «План Волынской губернии губернского города Житомира» 1859 р. Зі збірки РДІА.

з найбільш показових, масштабних акцій регулятивного характеру. Від більшості міст південної України (Одеса, Херсон, Катеринослав, Миколаїв та ін.) житомирський досвід відчутно відрізняється в першу чергу органічним поєднанням двох урбаністичних концепцій – відносно невеликої історичної зони з новою просторовою структурою, сформованою протягом ХІХ ст. За своїм фізичним обсягом і просторовим масштабом Житомир став чи не найбільш показовим прикладом послідовних урбаністичних перетворень в жорстких рамках загальнодержавної містобудівної політики імпер-

ської Росії. За масштабом таких перетворень його можна порівняти хіба що з губерньським центром Поділля – Кам'янцем-Подільським, хоча приклад останнього – це передовсім приклад виразного розмежування просторових структур «старого» та «нового» міста. В Галичині таких прикладів не існувало взагалі, оскільки в Габсбурзькій монархії на той час генеральні плани міст системно не розроблялися і не впроваджувалися. Зазначені обставини засвідчують особливий історико-урбаністичний статус колишнього адміністративного центра Волинської губернії в містобудівній спадщині України.

ДЖЕРЕЛА

1. Bogucka M., Samsonowicz H. *Dzieje miast i mieszczactwa w Polsce przedrozbiorowej.* – Wrocław i. i., 1986. – S. 577.
2. *Op cit*, s 585.
3. ДАЖО, Б.В. «МАРРА Miasta JKMcі Zytomierz na Roskaz Prześwietnej Komissyи dobrego Porządku Wojewódstwa Kijowskiego 1781 Roku ZROBIONA» – М 1:3800. Частково обставини появи цього документу розкриваються в примітці до плану: «Wyła złożona w Sądach JKMcі podczas sprawy między miastem Zytomierzem, a Wm Starostą i innemi agitującej się – d.14. M[ieśi]ca Marca R[ok]u P[ro]k[ur]a[tor]skiego – w Warszawie Jędrzej Przędziecki Sądów JKMcі [...] Pisarz [...]».
4. Стосовно житомирського замку опис від 1765 року подає таку інформацію: «замок на високій скалистій горі, над Кам'янкою, палями у вигляді палісаду по більшій частині оточений і валом від міста опоясаний; місток через рів глибокий дерев'яний, в брамі кордегардія, комірка для ув'язнених і вежа на глибокому фундаменті; на брамі горішня вежа з дерева; в замку будинок великий » Замок вигорів повністю в 1802 році і наразі на місцевості не візуалізується. Див.: SGKP. T.XIV. – Warszawa, 1895. S.909–910;
5. На жаль, легенда щодо пронумерованих земельних ділянок та пролітерованих найбільших будівель міста в архівних фондах не виявлена.
6. [Руссов С.] *Волинские записки, сочиненные Степаном Руссовым в Житомире.* – СПб., 1809 – С. 59.
7. Там само, с. 54.
8. Див.: Тимофеенко В. *Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.* – К., 1984. – 220 с.; Тимофеенко В. *Формирование градостроительной культуры Юга Украины. (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР.* – К., 1986. – 284 с.
9. РДІА, ф. 1286, оп 1, спр. 210. «Об утверждении города Житомира в качестве губернского города Волынской губернии». 1804 р.
10. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 1–14; РДІА, ф. 1293, оп 168, Вол., спр. 3–8;
11. РНБ, відділ рукописів, ф.608 Атлас городов Волынской губернии. Составлен 1811 г. С пояснительными текстами и планами городов. Планы городов: Житомира. Овруча. Новоград-Волынска, Заславля, Староконстантинова, Острога, Кременца, Дубно, Ровно, Луцка, Ковеля. Владимира.
12. РГВИА, ф. ВУА, спр. 21528, ч. 5, арк. 71; РГВИА, ф. ВУА, спр. 21949. 1810 г.; РГВИА, ф. ВУА, спр. 1950; РГВИА, ф. 349, оп. 12, спр. 6682; РГВИА, ф. 349, оп. 12, спр. 6685; РГВИА, ф. 349, оп. 12, спр. 6691.
13. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 1 «План Волынской губернии города Житомира»
14. Див. повідомлення автора в цьому збірнику «Як Дубно до казни...»
15. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 2. « План города Житомира»
16. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 3. «План губернского города Житомира» Датовано в архівному описі кінцем ХVІІІ ст.
17. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 4. « План города Житомира Волынской губернии». Підпис автора Кудрявцева.
18. РДВІА, ф. ВУА, ч. 5, арк. 71 «План города Житомира».
19. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 1 «План Волынской губернии города Житомира».
20. РДВІА, ф. ВУА, спр. 21551, «План города Житомира».
21. ДАЖО Не каталогізований. Датується за побічними ознаками кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. Масштаб в 1 а. д. – 60 саж.
22. Мова йде про рештки земляних укріплень старого Житомирського замку.
23. РДІА, ф. 1286, оп. 1, спр. 210 (1804 г.). «Об утверждении города Житомира в качестве губернского города Волынской губернии».
24. ЦДІАК, ф. 442, оп 64, спр 120 ч. 1, арк. 68–80. «Сведения о предполагаемом перенесении центра Волынской губернии в Новоградволынский или Дубно» (б. д.). Див. нижче повідомлення автора «Конкурент Житомира. до історії спроб піднесення Дубна до статусу губерньського центру».

25. Урбаністичним перетворенням окремих повітових міст Волинської губернії автором присвячено статті Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України – 1992 – № 5/6 – С. 52–61; Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ. – Рівне, 2008. – С. 57–79; Ричков П. Плани Луцька в фондах Російського державного історичного архіву // 36 наук. праць «Старий Луцьк». – Вип. 5. – Луцьк, 2009. – С. 171–186; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. – Вип. 2. – Рівне, 2010. – С. 5–28; Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. – Вип. 3. – Рівне, 2012. – С. 122–142; Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. // АСВ – Вип. 3. – Рівне, 2012. – С. 105–121; Ричков П. Історичні плани Луцька XVIII–XIX ст. в архівах Петербурга та Москви // АСВ. – Вип. 4. – Рівне, 2014. – С. 64–75.
26. РДІА, ф. 1293, оп. 168, Вол. спр. 4, арк. 1.
27. ДАЖО, ф. 263, ш. 1, т. 1, спр. 509, «О проекте г. Житомир по плану, доставленному от министра внутренних дел» арк. 1;
28. Гесте Василь Іванович, (1753?–1832) – російський інженер та архітектор шотландського походження. З 1784 року в Росії. Був причетний до розробки близько 500 генеральних планів міст на території Російської імперії.
29. РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 368, арк. 862–868 зв. «О командировании коллежского советника архитектора при МВД В. И. Гесте в г. Житомир для составления проекта плана этого города. Представление управляющего МВД (к журналу Каб. министров 29 янв. 1824 г.)».
30. РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 490, арк. 100–107 «О рассмотрении плана города Житомира, составленного архитектором, состоящим при МВД, коллежским советником В. И. Гесте» (1826); РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 462, арк. 9–18 зв. «Об утверждении плана города, составленного архитектором, состоящим при МВД, коллежским советником В. И. Гесте», (1825–1826)
31. ДАЖО, ф. 263, оп. 1, т. 1, спр. 643, арк. 5 «О составлении планов с проектами уездных городов, состоящих в Волынской губернии»;
32. Див.: Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К., 1999. – С. 72;
33. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 41 Книга чертежей и рисунков. – СПб., 1839
34. РДВІА, ф. 349, оп. 12, спр. 6682. В архівному каталозі оригінальний рукописний документ має назву «Генеральный план города со строением». З невідомих причин назва міста не вказана. Підпис: «Волинский губернский землемер коллежский асессор Кудрявцев»
35. Див. наприклад РДІА, ф. 1287, ш. 39, спр. 229. «Об изменении плана города Житомира в связи с постройкой казарм для гарнизонного батальона» (1943–1846);
36. РДІА, ф. 1287, оп. 36, спр. 1049, 274 а. «Об утверждении нового плана города» (1841–1853);
37. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 5
38. РДІА, ф. 218, оп. 2, спр. 824, арк. 22 «Дело об устройстве соборной площади в г. Житомире Волынской губернии. План части города с обозначением площади» (1856–1857) Див. також Костиця М., Мокрицький Г. П. Преображенський кафедральний собор у Житомирі. – К., 2004 – 142 с.
39. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 5 (Москва, 29 ноября 1862 года).
40. РДІА, ф. 1293, оп. 166 Вол., спр. 1–14. «Планы города Житомира и его частей» (1853, 1869, 1872. 1914 та без датувань); РДІА, ф. 1293, оп. 113, спр. 20. «Об утверждении чертежей с изменением плана г. Житомира (1874); та ін.
41. Специальный план г. Житомира, составленный по новейшим сведениям. Западно-Русский книжный магазин. Житомир. 1879. М 1:8400; План города Житомира. Составил и издал Б. Прушинский. Житомир, 1898. М 1:8400.

Стаття присвячена архітектурно-просторовому розвитку Житомира – одного з стародавніх міст Волині, нині обласному центру Житомирської області. На підставі виявлених архівних матеріалів XVIII–XIX ст. простежується етапи формування його просторової структури, особливості природно-ландшафтної ситуації, функціональний склад міської забудови. Окрема увага приділена принципам засадам і практичним наслідкам впровадження регулярних розпланувальних схем в проектних планах, коли місто виконувало роль адміністративного центру Волинської губернії в складі Російської імперії.

The article is devoted to architectural and spatial development of Zhytomyr – one of the oldest cities of Volhynia, now the centre of the Zhytomyr Oblast. Based on the discovered archival materials from the 18th – 19th centuries, it traced the stages of its spatial structure, features of the natural landscape of the town situation, functional parts of urban situation. Special attention is paid to the fundamental basics and practical implications of regular schemes in the project plans when the city performed the role of the administrative center of the Volhynian province in the Russian Empire.